

آیین عزاداری از نگاه سفرنامه نویسان خارجی؛

مطالعه‌ای مردم‌شناختی

نواد نظری مقدم

مقدم

۱۳۹۵ شمسی / ۱۳۳۸ هجری

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: نظری مقدم، جواد، ۱۳۶۴
عنوان و نام پدیدآور	: آیین عزاداری از نگاه سفرنامه‌نویسان خارجی؛ مطالعه‌ای مردم‌شناختی / جواد نظری مقدم
مشخصات نشر	: تهران: سفیراردهال، ۱۴۳۸ق = ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	: ۱۵۹ص: مصور؛ ۲۱×۵/۱۴ س.م
شابک	: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۳۱۳ - ۴۹۱ - ۱
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: سفرنامه‌نویسان -- دیدگاه درباره سوگاری‌ها
موضوع	: Customs Travel Writers -- Views on mourning
موضوع	: سوگاری‌ها -- ایران -- آداب و رسوم
موضوع	: Mourning etiquette -- Iran
موضوع	: سوگاری‌های اسلامی -- ایران
موضوع	: Islamic mourning customs -- Iran
رده‌بند: سبک	: ۱۳۹۵ ۹۶۶/۱۵۴G
ردی د	: ۴۰۹۲۲/۹۱۰
شماره - شماره ملی	: ۴۴۸۵ ۰۲

آیین عزاداری از نگاه سفرنامه‌نویسان خارجی؛ مطالعه‌ای مردم‌شناختی

مولف: جواد نظری مقدم

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۵

صفحه آرایی و طراحی جلد: واحد آماده‌سازی نشر سفیراردهال
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سفیراردهال

شمارگان: ۵۵۰ نسخه ♦ شماره نشر:

بها: ۱۰۰۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات سفیر اردهال www.safirardehal.ir

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۴۹۱-۱

نشانی دفتر: تهران، خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴
تلفن مرکز پخش: ۸۸۳۱۳۸۹۸-۸۸۳۱۹۲۳۲ کد پستی: ۱۵۸۱۸-۷۴۷۱۵ email: safirardehal@yahoo.com

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز

فهرست

۹	یادداشت دبیر مجموعه
۱۱	مقدمه
۱۵	فصل اول: موسم عزاداری و سفرنامه نویسان
۱۶	اهمیت آیین عزاداری در جامعه ایران
۱۹	سفرنامه‌ها
۲۳	معرفی موسم عزاداری
۲۸	اجتناب از جشن و شادی
۲۹	برداشته‌های غیرواقعی و نادرست
۳۳	روایت آمیخته با تمسخر
۳۵	جوشش عواطف و احساسات
۳۹	برانگیخته‌شدن احساسات سفرنامه‌نویسان
۴۲	نمادها و نشانه‌ها
۵۰	شیوه‌ها و رسم‌های عزاداری
۴۹	فصل دوم: شیوه‌ها و رسم عزاداری
۵۰	مجلس و عظ
۵۴	سینه‌زنی و زنجیرزنی
۵۷	سنگ‌زنی، کرب‌زنی

- ۵۹ برهنگی و خونی کردن بدن
- ۶۰ قمه‌زنی
- ۶۴ نخل گردانی
- ۶۵ تابوت گردانی
- ۶۶ گل‌الی
- ۶۹ فصل سوم: آیین تعزیه
- ۷۰ آیین تعزیه
- ۷۸ توصیف صحنه آیین تعزیه
- ۸۴ مقایسه تعزیه با تئاترهای اروپا
- ۸۶ عناصر هنری در عزاداری
- ۹۰ نظام سلسله‌مراتبی در تعزیه
- ۹۱ عمق تأثیر هنر تعزیه
- ۹۴ مواجهه فقها با نمایش تعزیه
- ۹۷ فصل چهارم: عزاداری و هویت
- ۹۸ عزاداری و هویت ملی
- ۱۰۰ زنان و عزاداری
- ۱۰۴ عزاداری و نهاد سیاست
- ۱۰۷ پذیرایی مقامات دولتی از عزاداران
- ۱۰۹ عزاداری در دوره حاکمیت رضاخان
- ۱۱۲ چند گزارش و تأملی در مفهوم استبداد ایرانی
- ۱۱۷ فصل پنجم: آداب و خلیقات ایرانیان در عزاداری

۱۱۸	اخلاق عزاداری
۱۱۸	سنت سقانی و روحیه دیگرخواهی
۱۲۱	نذر و نذری در عزاداری
۱۲۴	کمک و مشارکت در برپایی مراسم
۱۲۶	تساهل در رفتار با فرنگیان و اقلیت‌ها
۱۳۱	نظم جمعی
۱۳۴	آیین عزاداری، مشأ حرکت و پویایی
۱۳۷	نقدی بر تعتمان خودمداری ایرانیان
۱۳۷	با نگاهی بر گزارش‌های برنامه‌نویسان درباره آیین عزاداری
۱۴۱	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۴۱	دلایل برگزاری آیین عزاداری
۱۴۲	نمادهای مورد استفاده در آیین عزاداری
۱۴۳	سنت‌ها و شیوه‌های عزاداری ایرانیان
۱۴۳	عناصر موجود در مجالس آیینی
۱۴۵	کارکردهای آیین عزاداری در ایران
۱۴۶	ویژگی‌های ایرانیان در آیین عزاداری
۱۴۷	نتیجه‌گیری
۱۵۱	کتابنامه
۱۵۹	نمایه

یادداشت دبیر مجموعه

عزاداری برای سالار شهیدان حضرت اباعبدالله الحسین(ع) از منظری قدمتی قدسی داد و از منظر دیگر قدمتی به تاریخ کربلا و برپایی آئین‌های عمومی سوگراری برای شهیدان کربلا در ایران به روزگار آل‌بویه بازمی‌گردد. با این حال از قرن چهارم هجری تا روزگار صفویه همواره در بین ایرانیان عزاداری به عنوان مستسکی برای امانت و علاقه به خاندان پیامبر(ص) متداول و مرسوم بوده است که در ادبیات ایران زمین بازتاب فراوانی داشته است.^۱

تشیع در مسجد جامع تبریز در سال ۹۰۷ هجری قمری توسط شاه اسماعیل صفوی مذهب رسمی ایران اعلام شد. بعد از آن عزاداری برای امام حسین(ع) عمومیت یافت و به اشکال مختلف از جمله برپایی مجالس و عظم، مجالس روضه‌خوانی و مجالس محتشم‌خوانی و مجالس سینارنی، و اجرای تعزیه در هر ساله در محرم و حتی در طول سال ادامه می‌یافت. در این دوران عزاداری برای شهدای کربلا به سرعت به عنوان یکی از مشخصه‌های مهم هویت ملی ایرانی به صحنه آمد که هنوز هم به حیات قدرتمند خود ادامه داده و خواهد داد. با این رغم عمومیت عزاداری محرم در پنج قرن اخیر منابع داخلی دست اول که به یاد داده‌های تاریخی پرداخته باشند معدود و محدودند.

در این بین «سفرنامه‌ها» و یا «گزارش‌های سفری»^۲ که از غربیان از ایران برجای

۱. برای اطلاع بیشتر رک به: تشیع و ولای اهل بیت(ع) در ادب قدیم فارسی (جنگ عبدالکریم مداح مورخ ۸۴۹) به کوشش امینه محلاتی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰
۲. بسیاری از سفرنامه‌های غربیان نه سفرنامه صرف بلکه گزارش مأموریت مأمورین سیاسی است تا راهنمای مأموران بعدی باشد

مانده‌است منابع بسیار ارزشمندی برای پژوهش در آیین های عزاداری محرم است . آداب و رسوم، کمیت و کیفیت عزاداری و سیر تطور و تحول آن در جامعه ایران مورد توجه نویسندگان سفرنامه قرار داشته است گرچه خالی از دیدگاه‌های مغرضانه هم نیست.

کتاب «آیین عزاداری از نگاه سفرنامه‌نویسان خارجی؛ مطالعه‌ای مردم‌شناختی» تلاش دارد با اتکا به این دسته از منابع فرهنگ عزاداری محرم را مورد بررسی قرار دهد. مؤلف معرزه بین اثر علمی اغلب سفرنامه‌های منتشر شده را بررسی و از داده‌های موجود از این‌باره آگاهی مردم‌شناختی جنبه‌های کمتر بررسی شده را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. اسبیت کار مؤلف محترم نقددیدگاه‌های مغرضانه سفرنامه نویسان از ایران و فرهنگ محرم آن است.

مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن ضمن تقدیر و تشکر از زحمات مؤلف محترم امیدوار است انتشار این اثر به مناسبت قدمی در شناخت پیشینه و جنبه‌های مغفول مانده فرهنگ ارزشمند محرم تلقی شود.

رحیم نیکبخت

مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن

مراسم سوگواری و عزاداری ایرانیان به عنوان یکی از جلوه‌های ناب و خاص فرهنگ ایرانی همواره توجه بسیاری از ناظران و سفرنامه‌نویسان خارجی را به خود جلب کرده و سیاحان بسیاری از زوایای مختلفی به این پدیده و آیین مذهبی در ایران نگریسته‌اند و به توصیف ویژگی‌ها و مشخصه‌های آن پرداخته‌اند.

مطالعه و بررسی مآخذات و توصیفات سفرنامه‌نویسان در باب محرم و عزاداری ایرانیان از چند جهت می‌تواند اهمیت داشته باشد: نخست آنکه این دست مطالعات در چارچوب مطالعات حوزه شرق‌شناسی (به طور عام) قرار می‌گیرد و می‌تواند زوایایی خاص از فرهنگ عزاداری در ایران را که از نگاه سفرنامه‌نویسان قابل توجه بوده - علی‌رغم ساده‌بودن آن برای ما - روشن سازد. چرا که گاه ابعاد ناپیدا و پنهان امر نزدیک از شدت نزدیکی به ما جز از نگاه دیگری هویدا نمی‌گردد، لذاست که باید از ریشه دیگری به خود نگریست. البته این بدان معنی نیست که همیشه نگه این دیگری به خود عاری از خطا و مصون از اشتباه باشد بلکه می‌تواند واجد بخشی از واقعیت باشد که برای ما به جهت میزان نزدیکی و درگیری با آن قابل لمس نبوده است. این مطالعات می‌تواند گوشه‌ای از سنت‌ها و فرهنگ عامه جامعه ایرانی را که در گذشته دور وجود داشته و امروز با گذشت زمان به فراموشی سپرده شده یا ابعاد دیگری پیدا کرده را برای ما روشن سازد. از جهتی دیگر می‌توان دریافت که از نظر آنان این دست سنت‌ها و آیین‌ها چه کارکردهایی در جامعه

ایران داشته و واجد چه ظرفیتهایی در نظام اجتماعی در طول تاریخ بوده‌اند. نگاه به آینده جز از طریق شناخت ظرفیت‌ها و ویژگی‌های جامعه و مردم امکان‌پذیر نیست، لذا این مطالعه بخشی از مطالعات حوزه مردم‌شناسی است که با بررسی مشاهدات بخشی از رفتار ایرانیان و فرهنگ عامه از نگاه سیاحان و دنبال‌شناسایی گوشه‌ای از ظرفیت‌ها و مشخصه‌های فرهنگ ایرانی است. بر این اساس در اینجا سعی خواهد شد تا مهمترین مشخصه‌ها و ویژگی‌های آیین عزاداری عناصر موجود از نظر سفرنامه‌نویسان مورد بررسی قرار گیرد. پرداختن به موضوع آیین عزاداری و سوگواری، افق روشنی را به روی نویسندگان و محققان حوزه ایران‌شناسی جهت کشف ابعاد مختلف فرهنگ ایرانی می‌گشاید و زمینه‌ی مهمی می‌کند تا دانش پژوهان این حوزه با شناخت ابعادی از آیین عزاداری سیدالشهدا، گستره و شعاع تأثیرات آن در جامعه، و بازتاب شخصیت و هویت ایرانی در آن نام دیگری در جهت بازشناسی رفتار ایرانیان در طول تاریخ بردارند.

سفرنامه‌نویسانی که از دوره صفویه به ایران آمده‌اند به توصیف این آیین پرداخته‌اند و اساساً در کمتر سفرنامه‌ای است که به این مسأله اشاره نشده باشد و ذکری از محرم و شیوه‌های عزاداری ایرانیان نرود. چرا که این مراسم از جهات بسیاری چه شکلی و صوری و چه محتوایی و چه کارکردی برای ناظران بیرونی دارای اهمیت بوده است. در این تحقیق تلاش شده است تا با گزینش و مطالعه حدود ۶۰ سفرنامه از دوره صفویه تا دوره انقلاب اسلامی، تصویری روشن از آنچه سیاحان در باب عزاداری ایرانیان گزارش کرده‌اند ارائه شود. در اینجا صرفاً به نقل گزارش‌ها و مکتوبات و خاطرات سیاحان اکتفا نکردم و تلاش کردم تا ضمن دسته‌بندی و نگریستن به ابعاد مختلف عزاداری،

به توضیح و معرفی برخی سنت‌ها و عناصر موجود در آیین عزاداری ایرانیان و نیز نقد برخی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان پیردازم.

معرفی موسم عزاداری، کارکرد چرایی برگزاری این مراسم، شیوه‌ها و رسم‌ها و آیین‌های مختلف عزاداری در برخی شهرها و مناطق ایران، روایت چگونگی ابراز احساسات مردم در حین برگزاری آیین، برانگیخته شدن احساسات، سیاحتان خارجی هنگام مشاهده مراسم، نمادها و نشانه‌های به کار رفته در آیین، زنان و عزاداری، عزاداری و سیاست و عزاداری و هویت ملی، آیین تعزیه سر و موسیقی در آیین عزاداری، مقایسه هنر آیینی تعزیه با هنر غربی از جمله روضه‌خوانی است که در این کتاب به آن پرداخته شده است. مطالعه رفتار ایرانیان در قالب مناسک عزاداری در واقع در ذیل مطالعات مربوط به منش و خلیقات ایرانیان بررسی می‌گردد. بنابراین تلاش کرده‌ام تا علاوه بر موضوعات و موارد ذکر شده، رویات و اخلاقیات ایرانیان را از نگاه سفرنامه‌نویسان مورد بررسی قرار دهم. لذا با نگاهی انتقادی به گفتمان حاکم بر مطالعات مربوط به منش و خلیقات ایرانیان که عمدتاً به تقبیح و سرزنش ویژگی‌های رفتاری ایرانیان می‌پردازند، ویژگی‌های فرهنگی جامعه ایرانی را که در قالب این مناسک نمود پیدا می‌کند استخراج نمودم تا ضمن اصلاح تصویر موجود از هویت و شخصیت ایرانی و بازشناسی خلیقات ایرانیان که شایه‌ای از کارکردها و ظرفیت‌های موجود سنت و آیین‌های عزاداری در این روشنگر گردد.

گفتمان مسلط در باب خلیقات ایرانیان در ایران همواره به نکوهش انسان ایرانی همت گمارده است و دلیل عقب‌ماندگی ما ایرانیان را در روحیات و خلیقات و استبدادزدگی و اقتدارگرایی ما جستجو می‌کند، اما ما در اینجا از

زاویه‌ای دیگر به توصیف خلیقات ایرانیان پرداختیم تا نشان دهیم با توجه به برخی گزارش‌های سیاحان، وضعیت خلیقات ما در تاریخ، آن‌گونه که گفتمان روشنفکری در سده اخیر بیان نموده و مدام تکرار کرده، بحرانی نبوده است. بر این اساس می‌توان گفت باید به این گفتمان مسلط به دیده تردید نریست و در قضاوت و نگرش و دیدگاهمان نسبت به ایرانیان تجدیدنظر کنیم. این نوع نگاه چه بخواهیم چه نخواهیم تأثیر بسیار مستقیمی در حوزه مطالعات جامعه‌شناسی سیاسی و توسعه و تبیین عقب‌ماندگی جامعه ایرانی خواهد داشت. بد است که این مطالعه، ضمن ارائه تصویری نسبتاً گویا از آیین عزاداری ایرانیان از نگاه سفرنامه‌نویسان، گام مثبتی در جهت توسعه ادبیات حوزه مردم‌شناسی ایران و نیز منس و خلیقات ایرانیان باشد.

جواد نظری مقدم

پژوهشگر حوزه تاریخ و فرهنگ